

POLOŽAJ NJEMAČKE MANJINE U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)

Vladimir Geiger

Jedna od nekad nepoželjnih i zabranjenih tema jest i pitanje sudbine jugoslavenskih Nijemaca. Osjetljivost njemačkog pitanja ne proizlazi samo iz pokušaja kolektivnog samozaborava, već prije svega iz prirode ideologije koja je jednodimenzionalnost i neproblematičnost sadašnjosti i prošlosti uzimala kao nešto samorazumljivo. Historiografija i publicistika su se, ukratko rečeno, povodile za dnevno-političkim potrebama.

Egzodus jugoslavenskih Nijemaca po opsegu i dalekosežnosti posljedica premašuje sve što se u novijoj povijesti zbivalo na prostorima bivše Jugoslavije, napose u pogledu stvaranja nove etničke slike Banata, Bačke, Baranje, Srijema i Slavonije. Bila su potrebna četiri i pol desetljeća da bi se u nas ozbiljnije progovorilo o protjerivanju ili logorskim stradanjima oko pola milijuna Nijemaca, do početka drugog svjetskog rata najbrojnije, najbogatije i najutjecajnije nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji.

Njemačke koloniste i njihove potomke domaći je slavenski živalj nazivao Švabama (*Schwaben*), a mnogi od njih, kao i brojni njemački autori, rabe također taj naziv, pa skupinu njemačkih kolonista na jugoistoku Europe nazivaju Podunavskim Švabama (*Donauschwaben*). Izraz je stvoren nakon prvoga svjetskog rata kao kolektivni naziv za Nijemce u prijašnjoj Ugarskoj, napose u Banatu, Bačkoj, Baranji, Srijemu i Slavoniji. Iz Švapske potječe samo manji dio doseljenika, a mnogo veći iz Bavarske, Hessena, Pfalza, Lotaringije, Saara i Sudeta. Stoga se tajna njihova ovdašnjeg naziva može možda objasniti i time što je među došljacima na početku kolonizacije bilo relativno puno Švaba. Na južnoslavenskim prostorima etnik Švabo (Švaba), osobito među srpskim pučanstvom bio je podrugljiv, pejorativan naziv za Nijemce. Njemački autori Podunavske Švabe smatraju "novim njemačkim plemenom" (*neuen deutsche Stamm*). Nova narodna tvorevina, nastala stapanjem sunarodnjaka iz različitih krajeva Njemačke, generacijama pod utjecajem drugih naroda iz svoje okoline, stekla je niz novih etničkih obilježja. Nijemci iz Reicha nazivali su svoje sunarodnjake, koji su rođeni i žive u nekoj zemlji izvan Njemačke (ponajprije u Europi) i Folksdojčerima (*Volksdeutscher*). Ovaj naziv je, također, vrlo raširen. U poratnim vremenima s obzirom na duhovnu klimu i naglašene antinjemačke stavove, i ovaj naziv dobiva izrazito negativno značenje. Uza sva ova imena, kako su ih nazivali, kako su nazivali sami sebe i kako su ih označavali u literaturi, historiografskoj i publicističkoj, potomci njemačkih kolonista na jugoistoku deklariraju se na popisima stanovništva Nijemcima odnosno Austrijancima, prema tome smatraju li sebe pripadnicima njemačkog ili austrijskog naroda.¹

¹ V. Geiger, Nijemci u Hrvatskoj, u: Migracijske teme, br. 3 – 4, Zagreb 1991, 319 – 320.

Od tragova rane prisutnosti Germana i njima srodnih naroda na Balkanu ostale su tek krhotine. Germanska, odnosno njemačka prisutnost u istočnoj i jugoistočnoj Europi redovito je uvjetovana migracijskim kretanjima viška stanovništva u matičnim zemljama, kako onih zabilježenih u kasnoj antici, preko onih u srednjem vijeku, do najnovijeg doba. Počeci važnijeg doseljavanja Nijemaca u ove krajeve padaju u doba oslobođanja austrijskih zemalja ispod turskog jarma. Prvi val njemačkog stanovništva zaposjeda opustjela i slabo naseljena područja Banata, Bačke, Baranje, Srijema i Slavonije nakon turskog povlačenja s tih teritorija, tj. nakon potpisivanja mirovnih ugovora u Srijemskim Karlovcima 1699. i Požarevcu 1718. godine. Slijede tri veća vala tijekom 18. stoljeća, a nove skupine pristižu sredinom i krajem prošlog stoljeća.² Prve skupine dolaze iz raznih njemačkih pokrajina (Württemberg, Lotaringija, Hessen, Baden, Alzas, Bavarska...), dok one iz prošlog stoljeća uglavnom čine već Nijemci koji su neko vrijeme živjeli na teritoriju današnje Mađarske. Habsburška Monarhija poduzima projekte naseljavanja oslobođenih krajeva, držeći se očito fiziokratskih načela, po kojima su zemlja i narod koji obrađuje tu zemlju izvor bogatstva države. Ne smijemo zaboraviti da je najveći dio tih zemalja bio pod Habsburgovcima. Očito je da je i njemačko naseljavanje Podunavlja bilo motivirano ponajprije gospodarskim razlozima. Ono se odigralo u epohi kolonizacije na starom kontinentu. Sele se, dakako, i drugi narodi.

Ratovi protiv Osmanskog Carstva uvelike su opustošili krajeve južne Ugarske te je trebalo nadoknaditi gubitke u ljudstvu kolonizacijama većeg razmjera. I strateški su razlozi nalagali da Nijemci što prije stvore privrednu podlogu za vođenje daljnjih ratova protiv Turaka i za prodiranje Habsburgovaca preko Balkana na istok. Svim sredstvima ondašnje propagande trebalo je domamiti koloniste. Vlada je pozivala koloniste iz gotovo svih zemalja Carstva.³ Doseljenici prispjeli iz raznih njemačkih zemalja u to vrijeme nisu imali ni svijesti o zajedničkoj pripadnosti ni izgrađene narodne i političke svijesti. Najviše ih je sjedinjavalo jezično i kulturno razlikovanje od naroda s kojima su živjeli u susjedstvu. Povijesni izvori kazuju da su njemački doseljenici mahom bili iz nižih socijalnih slojeva, ali vrlo marljivi, poduzetni i štedljivi, pripravnici na teškoće koje nužno nosi početak života u novoj sredini. Ekonomičnosti njihova vođenja gospodarstva pridonosila je i bolja naobrazba stečena u staroj domovini, kao i samo njima svojstvena discipliniranost u radu. Kako su Nijemci s vremenom stjecali povoljniji materijalni status, stalno su kupovali starosjedilačku zemlju i imanja, šireći posjede brže od svojih (slavenskih) susjeda. Tu su i korijeni kasnijih međunacionalnih sukoba.

U Banatu, Bačkoj i Baranji, na teritoriju koji je do raspada Austro-Ugarske bio u sklopu ugarskog dijela Monarhije, nalazila se brojčano najznačajnija skupina jugoslavenskih Nijemaca. U Banatu su njemačke naseobine bile grupirane između Velikog Bečkereka (Zrenjanin), rumunjsko-jugoslavenske granice te u sjevernom dijelu Banata oko Velike Kikinde. U Bačkoj su se Nijemci nalazili ponajprije u jugoistočnom dijelu oko Palanke, Novog Sada, Odžaka, Kule, Apatina i Sombora. U relativno malom dijelu jugoslavenske Baranje Nijemci su bili naseljeni oko Popovače i Belog Manastira.

² Opširnije: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog, Stuttgart 1987 (dalje: Ausstellungskatalog), 15–18, 38 i dalje; B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku. Novi Sad 1961 (dalje: Jankulov). Vidi i tamo navedenu literaturu.

³ Jankulov, 7; D. Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, Ljubljana 1966 (dalje: Biber), 12.

U Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu njemačke su naseobine bile mnogo rjeđe raspoređene. Većina njemačkih naselja u istočnom dijelu Srijema bila je oko Zemuna, Nove Pazove i Inđije, a u zapadnom dijelu oko Rume i Mitrovice, u Slavoniji oko Osijeka, Vinkovaca, Vukovara te manja naselja u široj okolici Đakova, Požege, Garešnice, Daruvara i Virovitice. U Hrvatskoj je veća skupina Nijemaca živjela još samo u Zagrebu. U 18. i početkom 19. stoljeća Nijemce su u ove krajeve naseljavali gotovo isključivo feudalci. Glavnina njemačkih doseljenika prispjela je tek u drugoj polovici 19. stoljeća, uglavnom iz koloniziranih područja Banata, Bačke i Baranje.

Nijemci u Bosni i Hercegovini najmlađa su kolonizacijska skupina na južnoslavenskim prostorima, a naselili su se tamo u vrijeme austrougarske okupacije, nakon 1878. godine.

Na teritoriju Slovenije najznačajnija područja naseljena Nijemcima bila su Kočevje (na južnoslavenskim prostorima ujedno najstarija njemačka skupina naseljena u 14. stoljeću), zatim Novo Mesto, Črnomelj, Maribor, Ptuj i Celje. Tu su bili gospodarski i socijalno daleko najjači, najorganiziraniji s bogatom kulturnom i političkom tradicijom te s najsnažnijom narodnom sviješću među svim grupacijama jugoslavenskih Nijemaca.⁴

Njemački doseljenici, bili oni poljoprivrednici, obrtnici ili trgovci, dobrim gospodarstvom postaju nova pokretačka snaga u sveukupnom napretku sela i gradova. Najvažniju su ulogu njemački kolonisti odigrali u uspostavljanju i širenju novoga radnog duha i

⁴ Brojna je literatura o Nijemcima na južnoslavenskim prostorima. Upućujemo samo na neke važnije, sumarne prikaze, pregledne radove i monografije: H. Brunner, *Das Deutschtum in Südosten*, Leipzig 1940; J. Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, München 1987; B. Saria, *Geschichte der Südostdeutschen Volksgruppen*, Kitzingen 1954; A. Tafferner, *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte*, T. 1 – 2, München 1974 – 1977; G. C. Paikert, *The Danube Swabians*, The Hague 1967 (dalje: Paikert); M. Annabring, *Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*, Stuttgart 1955; Adriaticus (F. Lange!), *Die Deutschen in Südslawien*, Berlin 1930; F. H. Riedl, *Das Südostdeutschtum in Jahren 1918 – 1945*, München 1962; H. Rüdiger, *Die Donauschwaben in der Südslawischen Batschka*, Stuttgart 1931; A. Valentin, *Die Banater Schwaben*, München 1959; H. Haller, *Syrmien und sein Deutschtum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinsellandschaft*, Leipzig 1941; W. Köhl, *Die deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slawonien*, Innsbruck 1902; H. Schrecheis, *Donauschwaben in Kroatien. Historisch-demographische Untersuchung*, Salzburg 1983; J. Müller, *Syrmien - Slawonien - Bosnien. Verlorene Heimat deutscher Bauern*, Freilassing 1961; V. Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien, Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989; H. Maier, *Die deutsche Siedlung in Bosnien*, Stuttgart 1924; A. Lenz, *Die Deutschen Minderheiten in Slowenien*, Graz 1923; *Geschichte der Deutschen in Bereich des heutigen Slowenien 1848 – 1941*, Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848 – 1941, Wien 1988; H. Grothe, *Die deutsche Sprachinsel Gottsche in Slowenien*, Münster 1931; A. Komjathy, *German Minorities and the Third Reich*, New York 1980 (dalje: Komjathy); H. H. Harriman, *The German Minority in Yugoslavia 1941 – 1945*, Ann Arbor 1973 (dalje: Harriman); H. U. Wehler, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien: Die deutsche Minderheit 1918 – 1978*, Göttingen 1980; J. Beer, *Donauschwäbische Zeitgeschichte aus Erster Hand*, München 1987 (dalje: Beer); O pitanju Nijemaca u Jugoslaviji, nužno je i korisno konzultirati bibliografske priručnike, napose: A. Scherer, *Donauschwäbische Bibliographie 1935 – 1955*, München 1966; isti, *Donauschwäbische Bibliographie 1955 – 1965*, München 1974. Na slovenskom, hrvatskom i srpskom jeziku, o povijesti Nijemaca u Jugoslaviji napisano je i objavljeno relativno malo. Većina radova obuhvaća i obrađuje samo određeno razdoblje ili se ograničuju na uža područja. Najzapaženija je knjiga D. Bibera *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 – 1941* (Ljubljana 1966). Za razdoblje drugog svjetskog rata objavljena je knjiga J. Mirnića *Nemci u Bačkoj u drugom svjetskom ratu* (Novi Sad 1974). *Povijest Folksdojčera od raspada Austro-Ugarske do kraja drugog svjetskog rata* monografski je prikazao P. Kačavenda u knjizi *Nemci u Jugoslaviji 1941 – 1945*, (Beograd 1991). Pregled povijesti s posebnim osvrtom na sudbinu Nijemaca poslije drugog svjetskog rata u Jugoslaviji obradili su V. Geiger i I. Jurković u knjizi *Što se dogodilo s Folksdojčerima?* (Zagreb 1993).

odnosa prema radu, prikladnog ranokapitalističkoj društvenoj i gospodarskoj strukturi. Na to upućuje i raširena predodžba našeg svijeta o Nijemcima kao izrazito radišnom, točnom i efikasnom narodu, ali i neke općepoznate povijesne činjenice. Svijest o toj prosvjetiteljskoj ulozi bila je proširena i među samim kolonistima. Njemački su kolonisti (i austrijska vojska) tako od samog početka davali presudno obilježje privrednom, ali i kulturnom životu gradova. Jači materijalni status, kulturna različitost i jezična pripadnost uvjetuje, normalno, i bračne veze koje su se ostvarivale unutar svoje etničke skupine, pa kad je dolazilo i do mješovitih brakova, redovito prevladava njemački jezik u tim obiteljima, što za Kraljevinu Jugoslaviju više nije pravilo. Međusobno su govorili njemački, s koljena na koljeno prenoseći svoje običaje. Mnogi od novonaseljenih Nijemaca nisu ni pokazivali želju da nauče jezik nove postojbine, svjesno se izolirajući od uobičajenih političkih i kulturnih utjecaja.

Nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine, njemačka je etnička skupina, kao uostalom i sve ostale u ugarskoj polovici Monarhije, isporučena mađarskom nacionalizmu.⁵ U tim teškim iskušenjima Podunavski su Švabe ostali bez učinkovite podrške oslabljenog cara, ali i mlade njemačke države. Ipak, postupno sazrijeva ideja o nacionalnom organiziranju Švaba...⁶ Izbijanje prvog svjetskog rata presjeklo je zakasnjela organiziranja švapskih etničkih skupina na prostorima jugoistočne Europe, a njihov ishod vratio na sam početak pitanja položaja te manjine u novonastalim državama. Naime, raspadom Austro-Ugarske pripadnici njemačke etničke skupine na području novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca našli su se u sasvim novom položaju.⁷ Mirovni skup postupao je pragmatično, a to je za Podunavske Švabe, kojih je u jugoistočnom dijelu Monarhije bilo oko dva milijuna, značilo degradaciju iz statusa dominirajućeg naroda u status nacionalne manjine u novim državama (Mađarska, Rumunjska, Kraljevina SHS). Doduše, velike su sile novonastalim državama nametnule obvezu zaštite prava manjina, ali to je za Švabe bila slaba utjeha.⁸

Nijemci su poslije sloma Austro-Ugarske bili izloženi pritisku vlasti, što je dovelo do masovnog iseljavanja. Najveći pad zabilježen je na području Bosne i Hercegovine, a osobito u Sloveniji.⁹ Ta su područja pripadala neposredno pod austrijsku državnu upravu, pa su se svi čiji je boravak bio vezan uz postojanje austrijskih državnih organa poslije rata vratili u domovinu. U međuratnom razdoblju naglo će opasti stopa rasta

⁵ Vidi: J. Weidlein, *Majarisierung der Deutschen in Ungarn*, Schorndorf 1955; D. Kirilović, *Pomadarivanje u bivšoj Ugarskoj*, Novi Sad 1935. Zanimljivo je da su njemački kolonisti u Podunavlju u ugarskoj polovici Carstva jako podvrgnuti jakom pritisku mađarizacije, gospodarski napredovali brže od drugih etničkih skupina.

⁶ Opširnije: Biber, 12 – 15; V. Oberkersch, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des ersten Weltkriegs. Ein Beitrag zur Geschichte der Donauschwaben*, Stuttgart 1972, 103 – 112; Podunavski Nijemci politički su se aktivirali i bili pritom prilično utjecajni i u drugim političkim strankama u mladoj parlamentarnoj demokraciji Mađarske i Hrvatske, mnogo prije nego što su se uspjeli politički organizirati radi zaštite svoga etničkog interesa.

⁷ Biber, 29 i dalje.

⁸ Biber, 31 – 32; I. A. Pražić, *Zaštita manjina prema odredbama ugovora o miru 1919 – 1920. god. i suvremena prava država*, Beograd 1922; Carinthiacus, *Položaj Slovenaca pod Austrijom i položaj Nemaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1925, 22.

⁹ Biber, 31.

njemačkog stanovništva u Jugoslaviji. Osim toga, računa se da je u prekomorske zemlje otišao znatan broj Švaba.¹⁰

Od prvog dana nova je vlast pokazala pravu narav svoje politike prema manjinama. Tako je Nijemcima i Mađarima onemogućeno sudjelovanje na prvim poslijeratnim izborima, jer su po mirovnim ugovorima do ljeta 1922. godine imali pravo da se presele u Austriju ili Mađarsku, pa je vlada smatrala da im je u tom razdoblju dopušteno oduzeti politička prava.¹¹ Osim toga, njemački bezemljaši bili su gotovo potpuno isključeni iz dodjele zemlje u agrarnoj reformi. Posjede su dobivali pretežno solunski dobrovoljci i drugi srpski ratnici, te je time etnička karta Vojvodine, Srijema i istočne Slavonije znatno promijenjena u korist slavenskog življa, posebno Srba. Među Švabama bilo je, doduše, malo veleposjednika tako da je udio njihove zemlje u ukupnom fondu oduzete zemlje bio relativno malen.¹² U ljeto 1922. godine donesena je odluka o podržavljenju školstva. Njemačke su škole posvuda ukinute, a manjinski razredi smjeli su se osnivati samo gdje je bilo najmanje trideset učenika. Nije se priznavala izjava o etničkoj pripadnosti, već su vlasti ispitivale porijeklo učenika tri generacije unatrag. Istu su sudbinu imale i ostale manjine. Nezadovoljavajuće stanje u školstvu trajalo je sve do ukidanja diktature 1931. godine. Tada je djelovanjem tzv. školske zaklade za Nijemce u Jugoslaviji, a zbog vladina gospodarskog interesa za dobre odnose s njemačkom državom otvoren prostor za ubrzanu obnovu manjinskog školstva te skupine.¹³

Jugoslavenski su Nijemci prije drugog svjetskog rata bili mahom okupljeni u Kulturbundu (*Schwäbisch-Deutschen Kulturbund*) kako se nazivao "Švapsko-njemački kulturni savez", udruženje za očuvanje i širenje njemačke kulture.¹⁴ Od svog osnivanja godine 1920. u Novom Sadu, koji se razvija u izrazito središte djelovanja njemačke skupine u Kraljevini SHS (Jugoslaviji), pa do 1941. godine to je udruženje prošlo razne faze razvoja. Bilo je, između ostalog, nekoliko puta zabranjivano i obnavljano, ovisno o

¹⁰ Biber, 19 – 20.

¹¹ J. Mirnić, Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu, Novi Sad 1974 (dalje: Mirnić), 30.

¹² Mirnić, 26; O tome vidi i: J. Matl, Die Agrarreform in Jugoslawien, Berlin 1927; N. Gačević, The Germans in the agrarian reform and land ownership patterns in the Vojvodina province during the period from 1919 to 1941, u: The Third Reich and Yugoslavia 1933 – 1945, Beograd 1977, 145 – 170; N. Gačević, Nemci u agrarnoj reformi i vlasništvu obradivog zemljišta u Vojvodini 1919 – 1941, u: Zbornik za istoriju, XIII, Novi Sad 1976, 71 – 94; M. Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918 – 1941. god., Sarajevo 1958; N. Gačević, Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918 – 1941, Novi Sad 1968; isti, Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919 – 1941, Novi Sad 1972; isti, Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919 – 1941, Novi Sad 1975; O. Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, u: Zgodovinski časopis, br. 17, Ljubljana 1964, 173 – 189; Z. Bruck, Die Agrarreform des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen, Bern 1927.

¹³ Biber, 38 – 41; Mirnić, 32; H. Rasimus, Als Fremde in Vaterland. Der Schwäbisch-Deutsch Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien in Spiegel der Presse, München 1989 (dalje: Rasimus, Als Fremde in Vaterland), 185 – 198; O njemačkom školstvu u Kraljevini Jugoslaviji, vidi: J. V. Senz, Das Schulwesen der Donauschwaben in Königreich Jugoslawien, München 1969; F. Schneider, Das Schulwesen der Deutschen in Jugoslawien, Belgrad (Beograd) 1944; K. Hügel, Abriß der Geschichte der Donauschwäbischen Schulwesens, München 1957; O. Plautz, Das Werden der Deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien, Novi Sad 1940 (dalje: Plautz); H. Rasimus, Die deutsche Schulnot im ehemaligen Königreich Jugoslawien, München 1979.

¹⁴ Opširnije: Rasimus, Als Fremde in Vaterland; Biber, 32 i dalje; Harriman, 40.

politici koju su prema nacionalnim manjinama vodile pojedine jugoslavenske vlade.¹⁵ U proljeće 1924. godine, nepune četiri godine nakon osnivanja, vlada je zabranila Kulturbund i zaplijenila mu svu imovinu. To je obrazloženo nezadovoljavajućim odnosom prema Slovencima u Austriji. U jesen iste godine zabrana je djelomično povučena, a tek 1927. godine vlada uvjetuje potpuno obnavljanje aktivnosti promjenom statuta organizacije.¹⁶

Kulturbund u svom programu, inače, predviđa djelatnosti na očuvanju i razvoju nacionalnog identiteta kao što su osnivanje knjižnica, ustanova za narodno obrazovanje, organiziranje predavanja i kulturnih priredaba, obrazovanje nastavnika i svećenika za rad s njemačkom manjinom, zatim unapređenje socijalne sigurnosti i ustanova koje će pomoći i gospodarski napredak skupine.¹⁷ Jedna od najmarkantnijih ličnosti njemačke skupine u međuratnom razdoblju dr. Stefan Kraft osniva 1922. godine u Novom Sadu poljoprivrednu zadrugu pod nazivom *Agraria*,¹⁸ koja će imati neprocjenjivo značenje za ubrzani gospodarski napredak švapskog stanovništva i iz koje će se kasnije razviti niz drugih specijaliziranih organizacija.¹⁹ Zanimanje građana bilo je više nego zadovoljavajuće. Njemačka je etnička skupina i u novoj državi iskazala svoju natprosječnu produktivnost. Pritom je vrlo važnu ulogu odigrala *Agraria*, a i povećanje trgovine s Njemačkom.²⁰ Njemačko-jugoslavenska trgovina naglo raste, jer se radi i o obostranom interesu. Naime, to je i posljedica dugotrajne krize i nemogućnosti jugoslavenske privrede da nađe drugi izlaz osim u vezanosti uz kliring Trećeg Reicha.²¹

Praktično čim su njemačkoj i mađarskoj manjini nakon isteka roka opcije vraćena politička prava, osnovana je, 1922. godine Stranka Nijemaca u Kraljevini SHS (*Partei der Deutschen im Königreiche SHS*).²² Najveći uspjeh stranke u njezinu kratkotrajnom životu (zabranjena je uvođenjem Šestojanuarske diktature 1929. godine, a nije obnovljena nakon ukidanja diktature, jer Oktroirani ustav iz 1931. godine nije dopuštao nacionalno i političko organiziranje²³) bilo je ulazak osmorice švapskih poslanika u jugoslavensku skupštinu (izabrani 1923. godine). Najdrastičniji primjer ometanja rada stranke odigrao se 1925. godine, kada su u Sivcu u Bačkoj pripadnici SRNAO (Srpska

¹⁵ O tome: V. Jojkić, Nacionalizacija Bačke i Banata, Novi Sad 1931; Izvori velikosrpske agresije (ur. B. Čović), Zagreb 1991; Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji (prir. M. Grmek, M. Gjidara, N. Šimac), Zagreb 1993.

¹⁶ Biber, 34; Plautz, 34 – 36.

¹⁷ Mirnić, 29.

¹⁸ Opširnije: Biber, 26 – 29; Ausstellungskatalog, 176 – 177.

¹⁹ Mirnić, 35 – 36.

²⁰ O tome: V. Vinaver, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934, Beograd 1987 (dalje: Vinaver), 247 – 255, 275 – 285.

²¹ Opširnije: K. D. Meiß, Die deutsche-jugoslawischen Beziehungen von Hitlers Regierungsantritt bis zum Ausbruch des 2. Weltkrieges, (Phil Diss. u rukopisu), Göttingen 1956.

²² Opširnije: Rasimus, Als Fremde in Vaterland, 206 – 254; Biber, 35 – 38; M. Annabring, Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien, Neuhausen Filder 1956, 29 – 30; P. Mentzel, The German Minority in Inter-War Yugoslavia, u: Nationalities Papers, Vol. XXI, No 2. 1993 (dalje: Mentzel), 133; Harriman, 44; Stranka Nijemaca je na izborima osvajala pedesetak tisuća glasova, pa njemački povjesničari smatraju da je švapska manjina nikada nije dobro prihvatila. Bila je konzervativno orijentirana.

²³ U vrijeme zabrane Stranke, u Kulturbundu je bilo učlanjeno samo 9.000 Nijemca, ili oko 1 %; Mentzel, 133; Komjathy, 126 – 127.

nacionalistička omladina) napali dr. Stefana Krafta i dr. Georga Grasla prilikom njihovog izbornog-agitacijskog puta. Ministar vanjskih poslova Ninčić morao se tada javno ispričati Kraftu.²⁴

Elita njemačke manjine ubrzo uviđa da u državi u kojoj je nacionalno pitanje od prvog dana postalo trajnom okosnicom političkih sukoba, svoj program borbi za manjinska prava može ostvariti jedino u pogodbama s vodećim političkim snagama. Iako je zaštita nacionalnog identiteta pripadnicima njemačke manjine bila važan i trajan politički cilj, ne može se reći da je on uniformirao političko opredjeljenje tih ljudi. Parola "Vjernost domovini, vjernost svom narodu" (*Staatstreu und Volkstreu*) zapravo naglašava namjeru da se prirodni problemi višenacionalne zajednice ne rješavaju zaoštavanjem, već izbjegavanjem međunacionalnih sporova. Sudeći po svim obilježjima, pa i po suzdržljivosti goleme većine Švaba prema politici, ta se skupina ni po čemu nije razlikovala od bilo koje druge etničke skupine u zemlji.²⁵ To se, međutim, iz osnova izmijenilo kada je vodstvo Kulturbunda osvojila tzv. grupa "Obnovitelja" (*Erneuerer*).²⁶ Obnoviteljima se nazivala skupina mladih njemačkih intelektualaca, koji su, studirajući u Njemačkoj, došli u doticaj s idejama i aktivnostima Hitlerove Nacionalsocijalističke stranke. Začetnikom Obnoviteljskog pokreta (*Erneuerungsbewegung*) smatra se liječnik iz Pančeva dr. Jakob Awender.²⁷ U njemačkoj narodnoj skupini dolazi do sudbinskog raskola.²⁸ Sukob se s rukovodstvom prenosi na temeljne organizacije. Nakon faze taktiziranja i političkog manevriranja u prosincu 1937. godine održana je skupština Kulturbunda, koja označava početak kraja starog rukovodstva. Infiltracija mladih nacionalsocijalista u vodeće strukture poprima sve jače razmjere i kulminira povlačenjem posustalog, lojalnog Jugoslaviji, starog rukovodstva tijekom 1939. godine. Predsjednik Kulturbunda Johann Keks 30. travnja 1939. godine na sjednici odbora Saveza podnosi ostavku, a dr. Stefan Kraft je prisiljen da do 30. lipnja odstupi s vodećeg položaja u Savezu njemačkih kreditnih i gospodarskih zadruga. Tim činom uklonjen je iz rukovodstva njemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji čovjek kojeg su Obnovitelji od samog početka žestoko napadali i u čijim su rukama bili združeni ključni položaji, kako političke tako i gospodarske naravi. Na čelne pozicije Kulturbunda dolaze: Franz Hamm kao politički predstavnik, dr. Sepp Janko kao predstavnik kulturne djelatnosti i dr. Josef Trischler kao predstavnik gospodarskih interesa njemačke narodne skupine. Tom trijumviratu pridružuje se regionalni savjet: Vojvodinu zastupa dr. Jakob Awender, Hrvatsku i Slavoniju Branimir Altgayer i Sloveniju Franz Brandstetter.²⁹ Nezadrživ uspon

²⁴ Mirnić, 35 – 36.

²⁵ Opširnije: J. Pleterski, Die Frage der nationalen Gleichberechtigung in Jugoslawien 1918 – 1941, u: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848 – 1941, Wien 1988, 155 – 170.

²⁶ O Obnoviteljskom pokretu: Rasimus, Als Fremde in Vaterland, 499 – 504; Biber, 45 – 50; Harriman, 41 – 42; Komjathy, 133.

²⁷ Budući da rukovodstvo Kulturbunda, čiji je član, ne prihvaća njegovu orijentaciju, Awender u Pančevu pokreće list koji od 1934. godine pod imenom Volkstreu (Zov naroda) postaje glavna tribina radikalne kritike starije generacije koju je vodio dr. Kraft.

²⁸ Biber, 53 – 56; Brošura: Zum Kampf in Kulturbund, Osijek 1936, sadržava informativne podatke o raskolu u Kulturbundu i djelatnosti Obnoviteljskog pokreta.

²⁹ O tome: Biber, 45 – 50, 207 – 210.

Obnoviteljskog pokreta crpio je energiju u prvom redu iz sve većih privrednih i političkih uspjeha nacističke Njemačke. Ne može se, međutim, poreći izravan utjecaj institucija za unapređivanje položaja narodnosti u inozemstvu kojih je u to vrijeme u Njemačkoj bilo nekoliko.³⁰ Gotovo za dvadeset godina svog djelovanja, sve do 1938. godine Kulturbund je doduše uspio proširiti mrežu svojih organizacija u većini mjesta naseljenih Nijemcima, ali mu je pošlo za rukom da u svoje redove okupi svega nešto više od 10 % njemačkog stanovništva. Nagli uspon od 1939. godine bio je dobrim dijelom već određen krupnim vanjskopolitičkim uspjesima Trećeg Reicha.³¹ S obzirom na razvoj opće situacije službeno rukovodstvo Kulturbunda stajalo je na unaprijed izgubljenim pozicijama. Pripomenimo da su i u švapskim manjinskim skupinama u Mađarskoj i Rumunjskoj u to vrijeme začeti politički sukobi i raslojavanja, koja će završiti pobjedom pronacističkih struja. Jugoslavenske vlasti nisu imale snage da se energično odupru Obnoviteljima, koji u svom javnom radu sve više počinju oponašati metode svojih uzora iz Njemačke.

Povijest i sudbinu jugoslavenskih Folksdojčera treba ponajprije sagledavati preko egzaktnih pokazatelja njihove naseljenosti.³² Statistika ima u tome presudnu ulogu, s obzirom na to da isključuje subjektivne procjene tog izuzetno osjetljivog problema. Prema prvom popisu stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine, njemačkim se kao materinim jezikom koristilo 505.790 stanovnika.³³ Deset godina kasnije, 1931. godine, po tom je kriteriju bilo upisano 499.969 stanovnika ili oko 4 % svih upisanih stanovnika Jugoslavije.³⁴ Da bismo dobili realan broj Nijemaca, od oba broja treba oduzeti oko 10.000 njemačkih Židova, koji su se u rezultatima popisa razlikovali po vjerskom određenju. Udio njemačkog stanovništva, ilustracije radi, izgleda 1931. godine ovako: u Banatu je 20,6 % stanovništva navelo njemački jezik kao materinji, tj. 120.450 osoba (od toga 1.874 njemačka Židova), u Bačkoj je 22 %, tj. 173.058 osoba (od toga 3.282 Židova) i u Srijemu 15,6 %, tj. 49.345 osoba (539 Židova).³⁵ Postoje, međutim, mišljenja da rezultati popisa iz 1921. i 1931. godine nisu realni za procjenu stvarnog broja Folksdojčera, jer se dio njih iz raznih razloga, posebno ekonomskih i političkih denacionalizirao u Slovence, Hrvate, Mađare, Srbe... Dio njih se do početka drugog svjetskog rata opet izjašnjavao za Nijemce, što se veže uz djelovanje Kulturbunda. Predstavnici njemačke narodnosne manjine rezultate ovih popisa nisu priznavali.³⁶ Kako 1941. godine nije bilo popisa, teško je realno prosuditi broj

³⁰ Opširnije: Mentzel, 134; Komjathy, 2 – 4, 12 – 14; Harriman, 83 – 84.

³¹ Mirnić, 50.

³² Detaljnu analizu broja rasprostranjenosti Nijemaca u Jugoslaviji, koristeći se službenim publikacijama i relevantnom literaturom donosi: Biber, 15 – 23; Vidi i: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Bonner Dokumentation, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, München 1984 (dalje: Bonner Dokumentation, Band V), 119E i dalje.

³³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1932; Godine 1921. bilo je u Kraljevini SHS oko 10 % Nijemaca manje nego na istom području 1910. godine.

³⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine, Beograd 1938.

³⁵ Rasimus, Als Fremde in Vaterland, 574. Broj Nijemaca po banovinama i po konfesijama (1931) vidi također kod Rasimusa, 575 – 596.

³⁶ Biber, 16 – 17.

pripadnika njemačke manjine. Neki njemački autori eksplicitni su u tvrdnji da je uoči rata u Jugoslaviji bilo 600.000, pa čak i 700.000 – 750.000 Folksdojčera.³⁷ Izbjegavajući pretjerano uopćavanje, moramo istaknuti niz međusobno isprepletenih uzroka koji uvjetuju ponašanje Folksdojčera prilikom okupacije Jugoslavije. Ekonomska kriza srednje i jugoistočne Europe, u uvjetima općeg osiromašenja i strah vlasti od nezadovoljstva i nemira stvara preduvjete za potpuno nove političke odnose, što Treći Reich obilato iskorištava. Nije, dakle, riječ samo o poznatom tzv. njemačkom prodoru u Podunavlje, nego i o međunarodnim ekonomskim i političkim povoljnim preduvjetima za takav prodor.³⁸

S druge strane, dolazi do osnivanja gospodarskih udruženja koja ujedinjavaju i počinju s kontrolom, u dva stoljeća stvaranih individualnih kapitala pripadnika njemačke manjine. Tek tada izlaze na vidjelo potencijali i njihova tadašnja ekonomska snaga u Jugoslaviji.³⁹ Poznao je da su tada Folksdojčeri u pravilu imali najmoderniju poljodjelsku tehniku, najbolje kuće i uzorno sređena mjesta u kojima žive, a na plodnim ravninama Vojvodine, kao izrazito radin narod, ostvaruju "poljoprivredna čuda". Navodimo samo nekoliko primjera prosječne predratne proizvodnje poljoprivrednih kultura (u metričkim centima) po jednom katastarskom jutru njemačkih posjeda u odnosu na ostale posjede u razdoblju od 1930. do 1939. godine: njemačka imanja imaju prinos u pšenici 11,50, ostala imanja 9,67 (prosjeak je za sva imanja 10,18); prinos kukuruza na njemačkim imanjima je 18,90, kod ostalih 14,60 (a prosjeak je 16,98); prinos šećerne repe na njemačkim imanjima je 145, na ostalima 126 (a prosjeak je 132); prinos konoplje na imanjima Nijemaca je 40, na ostalim 35 (prosjeak je 38); prinos krumpira na imanjima Nijemaca je 50, na ostalim 45 (prosjeak 46,50)⁴⁰... Prema podacima iz memoranduma koje je rukovodstvo Kulturbunda uputilo jugoslavenskoj vladi 1940. godine, proizlazi da su u Vojvodini posjedovali 31 % zemljišne površine te da su sudjelovali s 47 % u industrijskoj i 40 % u zanatskoj proizvodnji. Raspolagali su, štoviše, i s 31 % bankovnog kapitala, tako da se njihov ukupni udio u stvaranju nacionalnog kapitala procjenjivao na 55 %. U Vojvodini je tada 40 % svih industrijskih poduzeća bilo u rukama Nijemaca. Dominantni su položaj imali u mlinarskoj, ciglarskoj, elektrotehničkoj, papirnoj i tekstilnoj industriji te u industriji za preradu konoplje. Iako su jugoslavenski Nijemci

³⁷ Biber, 15 – 16; Bonner Dokumentation, Band V, 120E – 123E; Primjerice: R. D a m e r t, Deutschlands Nachbarn in Südosteuropa, Leipzig 1949; L. S c h u m a c h e r, Donauschwaben und Karpatendeutsche, Stuttgart (1958); G. W o l f r u m, Die Völker und Nationalitäten, u: Jugoslawien. Osteuropa - Handbuch, Stuttgart 1954; Već u radovima njemačkih autora prije Hitlerova dolaska na vlast procjene o broju Nijemaca u Jugoslaviji kreću se između 600.000 – 700.000; P. R o h r b a c h, Deutsches Volkstum als Minderheit, Berlin 1926, 60; na više od 700.000; T. G r e n t r u p, Das Deutschtum and der Mittleren Donau in Rumänien und Jugoslawien, Münster 1930, 20, na 700.000.

³⁸ O tome: Vinaver, op. cit.; D. L u k a č, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1933 – 1936, I, Beograd 1982; isti, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1937 – 1941, II, Beograd 1982; Usporedi: R. W. K r u g m a n n, Südosteuropa und Grossdeutschland. Entwicklung und Zukunftsmöglichkeiten der Wirtschaftsbeziehungen, Breslau 1939; S. H. S c h r ö d e r, Südosteuropa in der Deutschen Donauwirtschaft, Berlin 1939.

³⁹ O tome: L. E g g e r, Das Vermögen und die Vermögenverluste der Deutschen in Jugoslawien, Sindelfingen 1983 (dalje: Egger), 26 – 193; L. S c h u m a c h e r, Die Wirtschaftskraft der banater Schwaben, Stuttgart 1954.

⁴⁰ N. G a č e š a, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948, Novi Sad 1984 (dalje: Gačeša, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948), 209.

smatrani pravim ekonomskim čudotvorcima, pogotovo u usporedbi sa slavenskim stanovništvom, među njima je bilo izrazito malo intelektualaca. Struktura je po zanimanjima, prema jednom izvoru iz sredine tridesetih godina izgledala ovako: poljoprivrednika 45 %, radnika 30 %, obrtnika 18 %, trgovaca 3 % i intelektualaca samo 2 %.⁴¹ To govori i o njihovom pomanjkanju interesa za politiku i kulturu, što je olakšavalo ideološku indoktrinaciju. Otprilike polovinu njemačkoga poljoprivrednog stanovništva činili su bezemljaši i seoska sirotinja. Dodaju li se tome nadničari, sluge i industrijsko radništvo, proizlazi da je gotovo trećina njemačke populacije živjela pri dnu društvene ljestvice. Ipak, nije bez osnove uobičajena predodžba o Švabama kao imućnim ljudima. Više podataka upućuje na to da su oni u usporedbi sa svojim slavenskim susjedima bili u prosjeku mnogo bogatiji.⁴² Uzimajući dakle u obzir sve okolnosti, ne bismo se trebali čuditi ponašanju domaćih Nijemaca kod kojih naglo dolazi do pojačane samosvijesti.⁴³

Proces prodiranja nacionalističke ideologije u redove pretežno zemljoradničkog i katoličkog njemačkog stanovništva tekao je postupno, ali sporo, u otvorenom sukobu ideoloških koncepcija i strateških odnosa prema jugoslavenskoj državi između službenog rukovodstva Kulturbunda i Obnovitelja. Do prevage nacionalsocijalističkih snaga nije došlo zbog privlačnosti njihovih ideja, već je to bilo uvjetovano izvanrednim uspjesima Njemačke na svjetskom političkom planu. Godine sazrijevanja međunarodne krize u zemlji završit će Sporazumom Cvetković-Maček. U vrtlogu tih promjena razvijaju se šovinističke strasti. Skupovi četnika Koste Pećanca u Vojvodini morali su izazivati zebnju, posebno kod pripadnika nacionalnih manjina.

Čim je objavljeno pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, u Beogradu izbijaju masovne protunjemačke demonstracije. Stvorena je atmosfera sumnjičavosti prema Folksdojčerima. Dolazilo je i do ekscesa. Ured njemačke putničke agencije je demoliran, skidaju se i pale njemačke zastave, fizički se napadaju (maltretiraju), ranjavaju i ubijaju pojedini Folksdojčeri. Među Nijemcima je zavladalo panično raspoloženje. U noći 26/27. ožujka generali na čelu sa Simovićem izvođe državni udar. Idućih dana događaji se razvijaju strelovitom brzinom. Kada je saznao za puč i protunjemačke ispađe, dr. Janko objavljuje, smatrajući da je u stvorenoj situaciji onemogućen daljnji nesmetani legalni rad, da se do daljnjeg obustavi rad mjesnih grupa Kulturbunda i svih aktivnosti. Kralju Petru poslao je još istog dana brzojav u kojem mu prenosi lojalnost njemačke manjine.⁴⁴ No istodobno nekoliko vodećih čelnika organizacije biva stavljeno u kućni pritvor. Izbijanjem rata, prema unaprijed spremanim popisima, u pojedinim mjestima skupljeni su taoci iz redova njemačke narodnosti.⁴⁵

Nasuprot tvrdnjama jugoslavenske službene historiografije, folksdojčerski povjesničari dokazuju da su se jugoslavenski Nijemci odazvali pozivu domovine da brane zemlju i da je svako govorkanje o njihovoj navodnoj petokolonaškoj ulozi ili saboter-

⁴¹ Mirnić, 26 – 27.

⁴² H. Wolpert, *Deutsche Wirtschaft in der jugoslawischen Wojwodina*, Stuttgart 1939.

⁴³ U zimi 1939/40. godine, organizirana je najveća kampanja učlanjivanja u Kulturbund. Nakon nje organizacija je imala 300.000 članova, a godinu dana ranije samo oko 50.000. Početkom rata Kulturbund u Jugoslaviji obuhvaća 95 % njemačke manjine; Paikert, 270.

⁴⁴ Biber, 262; Mirnić, 75 – 77.

⁴⁵ Mirnić, 75 – 77; Biber, 265; Awender, 57; Müller, 53.

skoj akciji najobičnija priča.⁴⁶ Tvrde da za vrijeme balkanske kampanje Nijemci u Jugoslaviji nisu imali posebno naoružane formacije. Lokalnim građanskim (mjesnim) stražama (koje su uostalom bile nacionalno mješovite) zadatak je bio da spriječe eventualnu pljačku i ostala nasilja i uopće da očuvaju red.⁴⁷

U jugoslavenskim zemljama pod neposrednom njemačkom okupacijom (Banat, Srbija, Slovenija) i Nijemcima pod mađarskom okupacijom (Bačka, Baranja), kao i Nijemaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postojala je razlika.⁴⁸ Dok su se Folksdojčeri u krajevima pod neposrednom njemačkom okupacijom i u NDH konstituirali u njemačke narodne skupine (*Die Deutsche Volksgruppe*) s javnopravnim ovlastima, koje su se i prema službenim okupacijskim organima vlasti, odnosno vladi NDH, postavljale kao cjelina prema drugoj cjelini, to nije bio slučaj s Nijemcima u Bačkoj, naime bački su Nijemci uključeni za vrijeme mađarske okupacije u Narodni savez Nijemaca u Mađarskoj (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*). Po strogo vodstvenim principima, po uzoru na Reich, uspostavljeno je vrlo brzo čvrsto organizacijsko i političko jedinstvo svih njemačkih narodnih skupina. Analogno ustrojstvu njemačkog Reicha, skupine su imale karakter vojnih i poluvojnih organizacija. Ovaj sistem karakterizirao je strogi centralizam, tj. bezuvjetno izvršavanje odredaba koje dolaze iz centra. Podređeni organi i institucije imali su zadaću da te odredbe razrađuju, da se bore za njihovo provođenje, da o njihovom izvršavanju podnose izvještaje i da za to odgovaraju. Skupine su nominalno preko svojih vođa bile podređene vrhovnim organima pojedinih oblasti, a stvarno *Volksdeutsche Mittelstelle*, vodstvu svih Nijemaca koji su živjeli izvan Reicha.

Za stvaranje objektivne povijesti njemačkih narodnih skupina na teritoriju Jugoslavije, nužno je navesti nekoliko relevantnih činjenica. U početku su se gotovo svi Nijemci ponašali vrlo ponosno, jer se činilo da je Hitler nepobjediv, a i propaganda je bila izvanredno jaka i učinkovita. Istina je da se do kraja rata broj aktivno angažiranih Folksdojčera u vojnim i poluvojnim formacijama stalno povećavao, ali sve više prisilnom regrutacijom. Dio Folksdojčera je shvatio da nacistička ideologija ne može donijeti ništa dobro, a u to su ih uvjerali i postupci njemačkih trupa na teritoriju Jugoslavije. Uobičajena je pojava da Folksdojčeri bježe iz vojnih jedinica, odbijaju odlazak na istočnu frontu i izbjegavaju uključivanje u borbu protiv lokalnih partizanskih skupina. Njemačka je propaganda objavljivala imena takvih pojedinaca nazivajući ih "izdajicama domovine" i prijetila drakonskim kaznama, slično kao i onim sunarodnjacima koji su štitili Židove. Takvo raspoloženje dovodi do osnivanja njemačke partizanske čete "Ernst Thälmann" 1943. godinu u Slavoniji⁴⁹ i 1944/45. godine Austrijskog bataljuna u Sloveniji.⁵⁰ U sastavu tih jedinica su antinacisti i patrioti njemačke narodnosti, kao i dezerteri

⁴⁶ J. S e n z, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 1955; B. S o h l, *Heideschutz*, Freilassing 1960, 47.

⁴⁷ J. W ü s c h t, *Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien für den Zeitraum von 1934 – bis 1944*, Kehl am Rhein 1966 (dalje: Wüsch), 70; J. Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentarische Geschichte der deutschen-jugoslawischen Beziehungen von 1933 – 1945*, Stuttgart 1969 (dalje: Wuescht), 261 – 262.

⁴⁸ O tome opširnije: *Bonner Dokumentation*, Band V, 45E – 59E (vidi i tamo navedenu literaturu).

⁴⁹ O njemačkoj partizanskoj četi vidi: S. H r e č k o v s k i, *Njemačka četa "Ernst Thälmann" u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji*, u: *Zbornik CDISB*, 1, Slavonski Brod 1984, 331 – 350 (i tamo navedena literatura).

⁵⁰ O tome: W. I. H o l z e r, *Die österreichischen Bataillone im Verbands der NOV i POJ* (Phil. Diss. u rukopisu), Wien 1971. (vidi i tamo navedene izvore i literaturu).

Wehrmachta, spremni da se bore za slobodu i slom Hitlera. Pojava njemačkih partizanskih jedinica imala je veliko političko značenje. U literaturi se spominju cijela folksdojčerska sela u Slavoniji (Gornji Josipovac, Ernestinovo, Antunovac, Blagorodovac...) koja su bila na strani partizanskog pokreta. Pasivnih antinacista bilo je u znatnoj mjeri u njemačkim crkvenim krugovima, uglavnom katoličkim i onom dijelu pastve koji je bio pod njihovim utjecajem. Katolički svećenici javno istupaju protiv djelatnosti Kulturbunda, no oni su isto tako antiboljševici kao i antinacisti. Središnja ličnost opozicije protiv prodiranja nacionalsocijalističke ideologije u redove Folksdojčera bio je apatinski župnik Adam Berencz, izdavač tjednika *Die Donau*.⁵¹ Još od svojih prvih dana Berenczov list se deklarirao kao protivnik nacionalsocijalističke ideologije. Pisanje lista stalno je pratila i informativna služba instituta za Nijemce u inozemstvu te o svojim zapažanjima obavještavala organe sigurnosti Reicha. Dolazilo je i do fizičkih napada na pojedine katoličke svećenike.⁵² *Die Donau* postaje poznat ne samo u Bačkoj već i u cijelom antifašističkom svijetu (rado je čitan i prenošen u Americi, Kanadi, Engleskoj, Francuskoj...). Nakon njemačke okupacije Mađarske, u ožujku 1944. godine Gestapo je uhapsio Berencza, a *Die Donau* je zabranjen. I pored povoljne klime među Folksdojčerima, pitanje uključivanja u pokret otpora teško je rješavano. Većina je već bila uključena u sastav Wehrmachta, a malobrojni koji su bili kod kuće teško su se odlučivali na aktivan otpor. Pasivan stav prema komunistima, kao i prema lokalnim nacistima, ostaje karakteristika folksdojčerskog otpora od početka do kraja.

Vodstva njemačkih narodnih skupina zarana su se suočila s činjenicom da zbivanja na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru ne omogućavaju barem relativnu sigurnost života i imovine. Zato se još od kraja 1941. godine pripremaju planovi o evakuaciji manjih skupina Folksdojčera... Razvoj događaja na europskim ratištima prisiljava njemačko vojno rukovodstvo da pripremi plan o potpunoj evakuaciji Folksdojčera iz cijele Jugoslavije.⁵³ Još u prvoj polovici 1944. godine evakuacije su sporadične. Vrhunac, sada već bijega, ostvaren je krajem 1944. godine. U toj žurbi odlaze mnogi zasigurno ne zbog svoje čiste savjesti. Za zlodjela koja počinise do tih vremena pojedinci nikada nisu odgovarali, već ih ostaviše kao, pokazat će se, neoprostivo nasljedstvo sunarodnjacima koji ih ispratiše čiste savjesti. Ostale su mahom žene, djeca i starije osobe, očekujući beznažno preokret ratne situacije i povratak svojih. Uzme li se u obzir da izvori navode kako je na cjelokupnom jugoslavenskom teritoriju potkraj 1944. godine bilo oko 480.000 Nijemaca, onda proizlazi da na području Bačke i Banata iseljavanje nije obavljeno tako temeljito kao u Slavoniji, dijelu Baranje i Srijema. Jedini razlog da broj evakuiranih Folksdojčera nije bio još veći (i proveden do kraja) leži u činjenici što su njemački vojni krugovi smatrali da će rasplet ratne situacije uslijediti mnogo kasnije, pa je naredba za evakuaciju stigla sa zakašnjenjem te je iseljavanje provedeno nepotpuno. Tek 10. listopada 1944. godine stigao je telegram iz Ministarstva vanjskih poslova u Berlinu da Reich može prihvatiti 215.000 Nijemaca s teritorija Jugoslavije.⁵⁴ Fronta se primicala... U takvoj situaciji donijeta je 28. listopada odluka da se u Njemačkoj pored

⁵¹ *Die Donau*, Wochenblatt für das katholische Deutschtum, Apatin (1935 – 1944).

⁵² Mirnić, 57.

⁵³ O tome: Bonner Dokumentation, Band V, 85E i dalje.

⁵⁴ Wüsch, 115; Mirnić, 327.

predviđenih (215.000) prihvate još 254.000 s jugoistoka.⁵⁵ S obzirom na povećanu angažiranost transportnih sredstava za potrebe fronte, postojale su male mogućnosti za prijevoz željeznicom ili kamionima velikog broja njemačkih izbjeglica. U takvim uvjetima formirane su kolone zaprežnih vozila, duge i više od stotinu kilometara, koje su se, izložene raznim nedaćama, usporeno kretale na sjever. U kolonama je bilo najviše žena, djece i staraca, a zbog nastojanja da se preveze što više namirnica i ostale robe, najveći dio tih izbjeglica morao je ići pješice. Odluku o tome da li će iseliti ili ne u puno slučajeva nisu donosili sami Folksdojčeri. O tome su odlučivala rukovodstva njemačkih narodnih skupina i SS. Budući da su mnogi izjavljivali kako ne žele napustiti kraj u kojem su rođeni, SS i rukovodstva skupina poduzimali su razne mjere s ciljem da iseše sve Folksdojčere. Putem tiska, radija, letaka i proglasa upozoravali su ih da ih se navrijeme pripreme na selidbu. U svojoj propagandi SS i rukovodstva skupina plašili su Folksdojčere osvetom komunista, Narodnooslobodilačkog pokreta i Crvene armije. Koliko je sve to bilo opravdano, pokazat će razvoj događaja.

Na svim područjima nakon uspostavljanja nove vlasti uslijedio je val hapšenja i likvidacija. Neki autori u inozemstvu dokazuju da je u prvim poslijeratnim danima provedena operacija pod šifriranim nazivom *Inteligencija*, koju je planirala i provodila OZNA, tadašnja Vojna služba sigurnosti.⁵⁶ Pritom na udaru nisu bili samo Folksdojčeri, već i potencijalni politički protivnici iz svih nacionalnih skupina. Budući da su jugoslavenski izvori o tome nedostupni, a iz iskaza svjedoka znamo da su likvidacije provedene, o postojanju takve operacije i njezinim motivima ništa se sa sigurnošću ne može reći.

Sudbina Folksdojčera nakon završetka drugog svjetskog rata u Jugoslaviji predstavlja novo razdoblje u povijesti jugoslavenskih Nijemaca i problem za sebe. Ovaj period folksdojčerske povijesti jugoslavenske su historiografije donedavno uglavnom uporno prešućivale i prikazivale radi očuvanja "dežurnih istina".⁵⁷ I što je zanimljivo, nitko ne zna (ili ne želi znati) gdje su dokumenti vezani uz ovu problematiku.⁵⁸ Ostali su samo živi svjedoci, kako s jedne tako i s druge strane, koji uglavnom ni dandanas ne žele previše komentirati što se s Nijemcima u to vrijeme zbivalo. Danas je javnosti poznat niz poratnih događaja i postupaka vlasti, koji se najjednostavnije mogu okvalificirati

⁵⁵ Mirnić, 330.

⁵⁶ O tome vidi: H. Sonneleiter, *Aktion Intelligenzia in Karlsdorf, München 1986.*

⁵⁷ Južnoslavenske historiografije, naime, do danas ostale su dužne objasniti razloge okrutne amputacije njemačke manjine u Jugoslaviji. Rado zastupaju tezu kako je većina Nijemaca evakuacijom u jesen 1944. godine sama odlučila o svojoj sudbini. Oni su, kaže se, bili svjesni svoje krivnje i pobjegli su pred strahom od kazne. Bez obzira na to što je i to dio istine, to ne objašnjava politiku nove jugoslavenske vlasti prema njemačkoj skupini, niti postupke s onima koji su ostali. O onim temama koje je obrađivala jugoslavenska službena historiografija očito su pretjerivanja, primjerice u: *Report on the Crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and her People*, Beograd 1947; M. Grozdanić, *U ime Krista i Übermenscha*, *Osijek 1958*; M. Marjanović, *Ekonomska politika njemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941 – 1945*, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963, 73 – 93; N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd 1975. Istina, postoji niz radova jugoslavenskih povjesničara (Krnčić, Hrečkovski, Ljubljanić, Lucić, Redžić, Biber, Mirnić, Kačavenda...) o Nijemcima u Jugoslaviji. Ovdje ne želimo ocjenjivati njihovu vrijednost i namjenu, ali je činjenica da se jugoslavenska historiografija nije bavila sudbinom i egzodusom Folksdojčera s jugoistoka.

⁵⁸ Jugoslavenska građa o poratnoj sudbini domaćih Nijemaca u sagledavanju teme u cjelini nezaobilazna je i izuzetno važna. Nažalost, ona se nalazi vjerojatno u nama uvijek dosada nedostupnom arhivu Sekretarijata za unutarnje poslove i Sekretarijata za vanjske poslove u Beogradu.

kao zločini. Danas se može vidjeti kako su donošene pojedine odluke i kakva je politika vođena. Odgovornost tadašnjih političkih i vojnih rukovodilaca, uključujući i Tita, odredit će povijest. Kolektivnog zločina nema, postoje konkretne žrtve i konkretni izvršitelji, počev od onih koji su izdavali naredbe pa sve do egzekutora.

Vlasti nove Jugoslavije nisu bile u dilemi. Riječ je o dalekosežnom zakonskom aktu Predsjedništva AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) od 21. studenog 1944. godine, čiji je naslov *Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisućnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile*, a kojom se precizira i status Folksdojčera članom 1: "Danom stupanja na snagu ove odluke prelazi u državno vlasništvo: 1. Sva imovina njemačkog Rajha i njegovih državljana koja se nalazi na teritoriju Jugoslavije; 2. Sva imovina osoba njemačke narodnosti, osim Nijemaca koji su se borili u redovima Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili su podanici neutralnih država a nisu se držali neprijateljski za vrijeme okupacije; 3. Sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača, bez obzira na državljanstvo..."⁵⁹

Tisuće gorljivih sljedbenika Adolfa Hitlera nisu ni dočekali jedinice jugoslavenske armije, strogo se pridržavajući lozinke *Heimatnot* (Domovina u opasnosti). Ostali su oni, a takvih je bilo barem tri četvrtine predratnog broja, koji sa svim tim nisu imali gotovo ništa zajedničko. Ispostavilo se, međutim, da im je glavna "krivica" bila baš u tome što se nisu aktivno suprotstavljali okupatorima, dakle svojim sunarodnjacima. Da je ta protupravna logika doista bila na djelu, govori i činjenica da žrtve kolektivne odmazde nisu bili samo oni Folksdojčeri koji su mogli dokazati svoje sudjelovanje u narodnooslobodilačkoj borbi, ili barem njezino aktivno potpomaganje. A takvih je među jugoslavenskim Nijemcima bilo relativno malo. Svima ostalima slijedilo je upućivanje u logore, dakle nešto što su mogli pretpostaviti najcrnji pesimisti. U svakom slučaju tada nije bilo poželjno biti Nijemac. Bilo kako bilo, ostali su uglavnom Nijemci koji se nisu smatrali odgovornima za zbivanja tijekom njemačke okupacije, očekujući da će se poslije završetka rata vratiti i njihovi susjedi i rodbina. Većina nije ni mogla pretpostaviti da bi im se mogao dogoditi fatum kolektivne krivnje. I dok su se u ravničarske krajeve Jugoslavije slijevale rijeke kolonista iz pasivnih i ratom razrušenih područja, čitava njemačka sela ili gradske četvrti otpremene su u logore. Službena evidencija o tome koliko ih je tu ostavilo živote nije vođena, a podaci bivših logoraša su sporadični i prilično nepouzdana. Sačuvalo se do naših dana različitih logorskih sjećanja, dnevnika, zabilježaka, korespondencije, otpusnica i sličnog materijala. Upravo zbog pomanjkanja izvorne arhivske građe, ovakva dokumentacija neizbježna je i izuzetno korisna u stvaranju objektivnije povijesti Folksdojčera na jugoslavenskim prostorima o onome što se zaista događalo nakon drugog svjetskog rata.

Neosporna je činjenica da su najteže demografske gubitke pretrpjeli u poraću upravo Folksdojčeri. Takozvana *Bonska dokumentacija*⁶⁰ navodi podatke iz kojih proizlazi da je u listopadu 1944. godine trebalo u Jugoslaviji biti 510.800 Nijemaca, od kojih je 28.948 poginulo u vojnim formacijama i pomoćnim službama. Ostaju 481.852 civila,

⁵⁹ Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije, br. 2, Beograd 6. veljače 1945, 13.

⁶⁰ Bonner Dokumentation, Band V, 130E – 132E; Ove podatke preuzima i: V. Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989 (dalje: Žerjavić), 177.

a po njihovim računima je 1950. godine ostalo živih 409.500 pripadnika njemačke manjine. Pretpostavljaju da je nakon završetka rata u Jugoslaviji strijeljano 5.777 Nijemaca koji nisu pripadali nikakvim vojnim ili poluvojnim formacijama, da je 2.361 umro u bijegu, da su 5.683 u transportu umrli ili nestala, zatim da je nakon dolaska Crvene armije poslano u Sovjetski Savez⁶¹ i mahom se nije vratilo još 4.500 do 5.000 tih nepriznatih jugoslavenskih državljana, zatim da je 48.027 Nijemaca umrlo u raznim internacijama i pri prisilnom radu u Jugoslaviji, da ih je 187 uhvaćeno i nakon toga nestalo, da ih je jednostavno nestalo 6.273. Ukupan zbroj umorenih i nestalih po ovim podacima iznosi 68.308. Većina njemačkih historičara i demografa sklonija je još radikalnijim tumačenjima. Primjerice Josef Beer tvrdi da je u jugoslavenskim logorima "nestalo" 135.000 Folksdojčera.⁶² Djelomični razlozi neslaganja jugoslavenskih i njemačkih (folksdojčerskih) autora mogu biti i u činjenici, koju posebno ističe Žerjavić, da se već u vrijeme prvog poslijeratnog popisa 1948. godine zbog duhovne klime koju je agresivno propagirala nova vlast oko 3.000 Folksdojčera asimiliralo u Hrvate (iz Bosne još oko 2.000), 2.000 u Slovence, 3.000 u Srbe, a čak 7.000 (po nekima i 21.000!) u Mađare.⁶³ Žerjavić donosi i svoje rezultate o stvarnim i ukupnim demografskim gubicima po republikama za pripadnike njemačke nacionalne manjine. U Hrvatskoj su stvarni demografski gubici 92.000 (90.000 je emigriralo, dok je 2.000 ratnih gubitaka), u Srbiji su gubici 323.000 (299.000 je emigriralo, a 24.000 su ratni gubici), u BiH su gubici 13.000 (12.000 je emigriralo, dok je 1.000 ratnih gubitaka) i Sloveniji 25.000 (24.000 emigriralo, a 1.000 je ratnih gubitaka), dakle, stvarni demografski gubici Nijemaca u Jugoslaviji (samo umrli i iseljeni) iznose 452.000, dok ukupni demografski gubici (uračunani i nerođeni) iznose 463.000 ljudi, što je s obzirom na populaciju bez predsjedana i u širim balkanskim okvirima.⁶⁴ S druge strane Kočović veliki gubitak kod Nijemaca objašnjava vrlo jednostavno: "Masovna emigracija, nešto pre, nešto za vreme, a najviše pri kraju drugog svetskog rata (...) opravdan ili ne, da li je taj progon, ekonomski sigurno negativan, pomogao da Vojvodina postane etnički srpska i da se jedna jaka manjina svede na vrlo neznatan broj - sve to može sebi da postavimo kao pitanje, pored još drugih mogućih, ali jedno je sigurno: partizani su sve učinili da što veći broj folksdojčera napusti Jugoslaviju, ali što im nije ni malo smetalo da ubroje te demografske žrtve - u žrtve nacizma i fašizma!"⁶⁵ Kočović potom iznosi rezultate svojih proračuna po kojima je stvarnih žrtava kod Folksdojčera 26.000 ili 2,6 % od ukupnog broja stvarnih žrtava u Jugoslaviji. Nadalje, pretpostavlja da je emigriralo 335.000 Folksdojčera prema Zapadu, 51.000 je odvedena u Sovjetski Savez, ili se dijelom našla u Istočnoj Njemačkoj, da ih je bilo oko 10.000 u dva logora u Vojvodini, a ti brojevi, nastavlja Kočović, kod Folksdojčera mogu biti čak i puno drukčiji, jer ostaje veliko pitanje koliko ih je deportirano u SSSR i koliko ih je tamo stradalo. Dolazi do zaključka da se može govoriti

⁶¹ U toku 1945. godine iz logora je probran znatan broj sposobnih za rad (navodi o broju, od autora do autora su različiti), najviše žena i predan sovjetskoj komandi, koja ih je uputila u rudnike Dombasa i sibirski gradilišta, odakle ih se najveći broj nije nikada vratio.

⁶² Beer, 228.

⁶³ Žerjavić, 55 – 56.

⁶⁴ Žerjavić, 61 – 68.

⁶⁵ B. Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990, (dalje: Kočović), 65.

od 20.000 do 50.000 stvarnih žrtava, budući da su vjerojatno mnogi "nestali" poslije svršetka rata. Što se tiče asimilacije Folksdojčera nakon rata i njihova nestanka na teritoriju Vojvodine, pretpostavio je da "je bilo 47.000 asimiliranih Njemaca, 40.000 'pomadařeno', 5.000 'posrbljeno' i 2.000 'pohrvaćeno'. Nešto na osnovi mješovitih brakova, a tu protestantska kao i katolička vjeroispovest pružaju mogućnosti, pomešane sa strahom, dakle oportunistom, od partizanskih osveta i kompleksa pred Srbima - sve to može da objasni moje pretpostavke. Kod Mađara pak postoji demografski dobitak od 32.000, što sigurno ne može da se objašnjava prirodnim priraštajem, koji je inače bio slab (...) Ako je pak moj proračun pogrešan, odnosno ako je bilo manje izjašnjavanja Nemaca za druge narodnosti, utoliko je bilo više žrtava i obratno. Greška može da bude veća i u pogledu broja Nemaca koji su emigrirali."⁶⁶

Na prostor Zapadne Njemačke, neposredno poslije rata, slilo se više od 12 milijuna izbjeglica i prognanih Nijemaca s Istoka.⁶⁷ Procjenjuje se da je k tome još oko 2,300.000 ljudi pri evakuaciji, bijegu ili protjerivanju izgubilo živote. Ujedinjeni su narodi uskratili pomoć svoje organizacije za njemačke izbjeglice. Tako su oni ostali prepušteni skromnoj potpori domaćih dobrotvornih organizacija (Potporna organizacija Evangeličke crkve, katolički Caritas i njemački Crveni križ) te sebi samima.

Prvi je poslijeratni popis 1948. godine registrirao samo 55.337 pripadnika njemačke nacionalne manjine (Austrijanci su uključeni u rubriku "ostali") u novoj jugoslavenskoj državi, što u dovoljnoj mjeri objašnjava njihovo naglo brisanje s demografske karte Jugoslavije.⁶⁸ Sljedeći popisi stanovništva zabilježit će: 1953. 60.536 Nijemaca i 1.459 Austrijanaca, 1961. godine 20.015 Nijemaca i 1.081 Austrijanca, 1971. godine 12.785 Nijemaca i 852 Austrijanca, 1981. godine 8.712 Nijemaca i 1.402 Austrijanca⁶⁹... Ovdje u starom zavičaju danas živi tek nekoliko tisuća Nijemaca i Austrijanaca (uključujući i kriptonijemce). To je sve što je ostalo od polumilijunske manjine, koja je raspadom Austro-Ugarske na jugoslavenskim prostorima bila podjednako velika kao npr. mađarska ili albanska etnička skupina.

Iako je broj Folksdojčera od početka rata pa do prvog poslijeratnog popisa smanjen barem desetak puta (tj. 93,3 %), na sjednicama vlade Demokratske Federativne Jugoslavije i Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Centralnog komiteta KPI njemačka nacionalna manjina, posebice njezina prava, uopće nije ni spominjana. Jugoslavenski funkcionari, dapače, o Nijemcima ne govore niti na međunarodnim skupovima koji su se doticali problema ljudskih prava, ponajprije u okviru radnih tijela Ujedinjenih naroda. Faktičko nepriznavanje Nijemaca i Austrijanaca kao nacionalne manjine potvrđeno

⁶⁶ Koćović, 65.

⁶⁷ O egzodusu Nijemaca europskog istoka i jugoistoka, brojna je literatura; treba konzultirati: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bonner Dokumentation, Band I, 1 – 3, Die Vertreibung der Deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neiße; Band II, Das Schicksal der Deutschen in Ungarn; Band III, Das Schicksal der Deutschen in Rumänien; Band IV, 1 – 2, Die Vertreibung der Deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei; Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, München 1984; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, München - Sindelfingen (Band I, 1991, Band II, 1993); Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien 1944 – 1948, München 1992. Vidi: V. Geiger, Osvrt na važniju folksdojčersku literaturu o sudbini Nijemaca u Jugoslaviji, u: Časopis za suvremenu povijest, br. 1, Zagreb 1993, 163 – 168.

⁶⁸ Harriman, 188.

⁶⁹ Izvor podataka: Državni zavod za statistiku, Zagreb.

je time što oni nikada u Titovoj Jugoslaviji nisu dobili svoje škole na materinjem jeziku, a niti kulturne institucije.

Svaka narodna zajednica posjeduje u sebi trajne duhovne, socijalne i ljudske vrijednosti, kao i neprocjenjiv dar kolektivne individualnosti i posebnosti. Stoga se svaka narodna skupina upinje održati svoju egzistenciju i nastoji ostvariti svoje kulturne, gospodarske i političke mogućnosti. Za Folksdojčere su postojale samo dvije mogućnosti: iseliti se što prije ili se asimilirati. Većina je izabrala prvo rješenje. Od početka pedesetih godina dolazi do masovnog iseljavanja pripadnika njemačke (i austrijske) manjine iz Jugoslavije i svaki popis bilježio je njihov brojčani pad. Prema podacima koje donosi folksdojčerski autor Schumacher,⁷⁰ između 1950. i 1977. godine iz Jugoslavije je iselilo 85.860 Nijemaca, što je mnogo više od ostalih zemalja na jugoistoku (Mađarska, Rumunjska). Mnogi podižu granicu za kontinuirano iseljavanje Folksdojčera i na osamdesete godine, sve do naših dana. U početku je to bilo moguće samo preko liste Crvenog križa u sklopu programa spajanja obitelji, a od 1952. godine odobravalo se i pojedinačno iseljavanje. Unatoč kompliciranom i skupom postupku, naime, taksa je po osobi iznosila trostruki mjesečni osobni dohodak, većina preostalih Folksdojčera napustila je zemlju. Danas najveći broj njih živi na jugu SR Njemačke. Stuttgart smatraju svojom prijestolnicom. Stotine tisuća Nijemaca koje su napustile jugoistočnu Europu, na razne su načine vezane za svoju postojbinu. Zarana su u Njemačkoj i Austriji stvorili udruženja (primjerice: Bund Donauschwäbischer Landsmannschaften, Verein Haus der Donauschwaben, Landsmannschaft der Donauschwaben aus Jugoslawien...) koja njeguju njihovu specifičnu kulturu, koja je zbog prepletanja s istočnoeuropskim kulturama ponešto drukčija od one koja se razvila u matičnim zemljama (Njemačka i Austrija). Običaj je da se organiziraju pučke i crkvene svečanosti, kakve su prije pola stoljeća i na prostorima jugoistočne Europe okupljale njemačku manjinu. Mnogi od njih redovito posjećuju svoja zavičajna mjesta, svoje konfiscirane kuće, crkve, groblja i druge spomenike svojih predaka.⁷¹

⁷⁰ L. Schumacher: Aussiedler aus den Südosteuropäischen Staaten von 1950 bis 1977, u: Donauschwaben Kalender 1979, Aalen 1978, 83. Stanje iseljavanja je ovakvo:

1950. god.	1668	1960. god.	3308	1970. god.	1372
1951. god.	3668	1961. god.	2053	1971. god.	1159
1952. god.	3407	1962. god.	2003	1972. god.	884
1953. god.	7972	1963. god.	2543	1973. god.	783
1954. god.	9481	1964. god.	2331	1974. god.	646
1955. god.	11839	1965. god.	2195	1975. god.	419
1956. god.	7314	1966. god.	2078	1976. god.	265
1957. god.	5130	1967. god.	1881	1977. god.	218 osoba
1958. god.	4708	1968. god.	1391		
1959. god.	3819	1969. god.	1325		

⁷¹ Udruženja iseljenih Nijemaca s jugoistoka, od poratnih godina do naših dana, objavljuju svake godine na desetine knjiga o starom kraju. Danas gotovo da i nema naselja u kojemu su nekada živjeli Nijemci kojemu nije posvećena posebna monografija niti ozbiljnijeg događaja iz povijesti Podunavskih Švaba, koji nije barem publicistički obrađen. Za bivšu Jugoslaviju osim povijesnih pregleda, radova publicističkog i memoarskog karaktera čitav je niz takozvanih Zavičajnih knjiga (Heimatbücher). O tome: W. Kessler, Njemačke "Zavičajne knjige" o Jugoslaviji, u: Historijski zbornik, god. XXXI – XXXII, Zagreb 1978 – 79, 505 – 506; A. Tafferner, Donauschwäbische Heimatbücher und Ortsgeschichten in chronologischer Reihenfolge 1777 – 1972, u: Donauschwäbischer Lehrer und Forschungsarbeit, München 1973, 301 – 326.

Niz je otvorenih pitanja. Svaki od navoda na neki je način sporan s obzirom na to da se barem djelomično ne poklapa s onim što tvrde autori folksdojčerske provenijencije. Sporan je i broj i namjena logora u koje su dopremani jugoslavenski Nijemci. Neosporno je, čini se, samo to da se u svakom umiralo, bez obzira na to zvao se, prema folksdojčerskoj specifikaciji: *Konzentrationslager*, *Vernichtungslager*, *Sammellager*, *Zivillager*, *Arbeitslager*, *Ersatzlager*, *Krankenlager*, *Zwangsarbeitslager*, *Endlager*, *Internierungslager* ili *Todeslager*. Stvarni broj logora i način života i rada u njima nakon puna četiri desetljeća ostaje "bijelom mrljom" jugoslavenske historiografije. Oni koji su odlučili progovoriti o svojim bolnim iskustvima učinili su to u periodici i tisku folksdojčerskih udruženja u Njemačkoj, Austriji te u ostalim zemljama poratne folksdojčerske dijaspore (SAD, Kanada, Australija, Brazil, Argentina...) što nije bilo dostupno jugoslavenskoj javnosti, a oni koji se nisu iselili i danas u pravilu šute o tome.

Folksdojčerska je literatura pripomogla da u pogledu logora dođemo do egzaktnih pokazatelja koji ruše sliku o "spontanosti" njihova organiziranja.⁷² Njemačke su procjene neusporedivo istinitije od naših, iako se niti u tim popisima ne spominju svi logori o kojima se moglo saznati putem tiska i istraživanja na terenu.

Iako nakon završenih vojnih operacija u oslobođenoj zemlji ostaju uglavnom Folksdojčeri koji se ne osjećaju odgovornim za postupke njemačkih okupacijskih snaga tijekom rata,⁷³ njihova je sudbina jednostrano i isključivo vezana uz propast Trećeg Reicha. Dok se njihovim "pravnim nasljednicima", kolonistima posvećivala izuzetna pažnja i briga oko preseljenja, sigurnost u toku transporta, prehrani i njihovu zdravlju. Folksdojčeri su preko noći, s pravom da ponesu samo najnužnije stvari, odvođeni u logore.

Od folksdojčerskih autora, najpregledniji i najpotpuniji prikaz logora donio je Tafferner,⁷⁴ navodeći ih po tipovima, navodeći za pojedine datume osnivanja i zatvaranja, uz procjenu o broju logoraša i broju žrtava navedenih logora. Na popisu su čak 54 logora. Međutim, samo detaljnijim uvidom u postojeću literaturu i dostupnu izvornu (arhivsku) građu moramo ustvrditi da Taffernerova brojka nije potpuna. Riječ je o najmanje sedamdesetak logora⁷⁵ (!). Ukoliko bi se pažljivije obradili podaci koji govore

⁷² Inidkativno je i neosporno postojanje logora za radno nesposobne, starije osobe i djecu. Najtragičnija je bila sudbina djece. Ubrzo nakon opće internacije za rad nesposobna djeca, a to znači, mlađa od 13 do 14 godina, odvojena su od roditelja i smještena u posebne logore. Prepušteni sami sebi, stradavali su od gladi i epidemija. No već tijekom 1946. godine počinje njihovo razmještanje po domovima za ratnu siročad slavenskih roditelja. Mnogima je to, doduše, spasilo život, ali se smatra da je dosta djece na taj način izgubilo svijest o svom porijeklu i obitelji. Kasnije, kada su uspostavljene veze između njemačkog i jugoslavenskog Crvenog križa, većina je ipak upućena u Njemačku. O tome opširnije: A. G. Gauss, *Kinder im Schatten*, Salzburg 1950; K. Spingenschmid, *Janitscharen? Die Kindertragedie im Banat*, Wien 1978.

⁷³ Njemačke su vojne jedinice, neosporno je, počinile masovne odmazde u Srbiji, po Bosni, dijelovima Hrvatske i Slovenije ... Ako se radilo o osveti za zločine okupacijskih vojski, njih su činile vojske svih okupacijskih država: Bugari u Makedoniji i južnoj Srbiji, Talijani u svojoj okupacijskoj zoni, a Mađari u Vojvodini. Zlodjela njemačkih jedinica u Banatu i Srijemu, koliko god to okrutno zvučalo, sitnica su prema pokolju koji su u Bačkoj napravile mađarske trupe. Na kraju, ipak, kolektivno su kažnjeni pripadnici njemačke manjine.

⁷⁴ A. Tafferner, *Donauschwaben in den Todeslagern der Titopartisanen 1944 – 1948*, u: *Die Donauschwaben 1944 – 1948. Beitrag zur Zeitgeschichte*, München 1968, 128.

⁷⁵ Usporedi: V. Geiger - I. Jurković, *Poratni logori za pripadnike njemačke nacionalne manjine*, *Imenik i tipovi poratnih logora za pripadnike njemačke nacionalne manjine na teritoriju istočne Slavonije*,

o logorima za prihvat Folksdojčera na teritorijima ostalih republika bivše Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i uža Srbija), koji su u većoj mjeri bili kraćeg trajanja, došli bismo do zastrašujuće brojke. Takav je popis vjerojatno sam po sebi bio vrlo ilustrativan kad je riječ o demografskom gubitku Nijemaca u Jugoslaviji poslije rata, koji je, s obzirom na populaciju, neusporediv s bilo kojim događajem u povijesti odnosa južnoslavenskih naroda i njihovih susjeda. U kasno ljeto 1945. godine u logorima u Jugoslaviji nalazilo se najmanje 100.000 pripadnika njemačke manjine. Vlast je tada svjesna činjenice da protjerivanje Folksdojčera otvara u najvećoj mjeri mogućnost za provođenje agrarne reforme i kolonizacije.⁷⁶

U historiografskoj i publicističkoj se literaturi navode vrlo različite procjene koje se odnose na konfiskaciju zemljišnog fonda što su ga posjedovali Folksdojčeri. Postupak kojim se provodila konfiskacija bio je više nego jednostavan. Pitanje njemačke imovine u Jugoslaviji u cjelini riješeno je bez kompromisa. Domaći Nijemci, dotadašnji jugoslavenski državljani, izjednačeni su s Nijemcima iz Reicha i proglašeni neprijateljima naroda Jugoslavije. Predviđeni postupak konfiskacije zahtijevao je samo da se utvrdi da je imovina na dan stupanja na snagu odluke Predsjedništva AVNOJ-a pripadala osobama njemačkog državljanstva ili njemačke narodnosti.⁷⁷

Zahvaljujući vrlo velikom zanimanju ekonomskih historičara za proučavanje agrarne reforme i kolonizacije, možemo na temelju objavljene građe i statističkih podataka doći do egzaktnih podataka o poratnom egzodusu Folksdojčera, koji je sudbinski vezan uz kolonizirane "nasljednike" njihovih otuđenih imanja.

Konfiskacija posjeda njemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji rezultira ovim zemljišnim fondom: u Srbiji je oduzet jedan posjed od 193 ha, u Vojvodini 68.035 posjeda površine 389.256 ha, u Hrvatskoj 20.457 posjeda površine 120.977 ha, u BiH 3.523 posjeda površine 12.733 ha i u Sloveniji 5.703 posjeda površine 114.780 ha, što ukupno iznosi 97.720 posjeda površine 637.939 ha zemljišta. Od ukupnog zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije, njemački posjedi su zastupljeni s 59 %, a površinom zemljišta tih posjeda s 37 %. Pored toga, kolonistima je, prema nepotpunim podacima, dodijeljeno na teritoriju Vojvodine i Hrvatske potpuno besplatno: 72.158 stambenih zgrada s cjelokupnim kućnim inventarom, 58.455 gospodarskih zgrada, od poljoprivrednog inventara kolonisti su dobili oko 150.000 grla stoke, oko 200.000 komada poljoprivrednog alata i strojeva, uz to primili su u prvo vrijeme više od 48.000 tona živežnih namirnica, kao i početnu financijsku potporu.⁷⁸ Svakako, treba napomenuti da ove brojke ne predstavljaju ukupno oduzetu imovinu njemačke manjine, već samo onaj dio koji je dodijeljen kolonistima.

Gačeša donosi, prema popisu iz 1948. godine, i promjenu nacionalne strukture stanovništva na teritoriju Vojvodine. Osobito obraća pažnju na nacionalnu strukturu kolonista i donosi ove rezultate: od ukupnog broja kolonista bilo je 71,91 % Srba, 17,80

Srijema, Baranje, Bačke i Banata, u: *Zatvorenik*, br. 9, Zagreb 1991, 28 – 31; vidi kartu logora, objavljenu u "Zatvoreniku", br. 9, 26 – 27; Usporedi s kartom logora koju donosi Tafferner u: *Volkskalender der Donauschwaben*, Ulm 1965, 32.

⁷⁶ Opširnije: Geiger - Jurković, *Što se dogodilo s Folksdojčerima?*, 85 – 102.

⁷⁷ Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, 78 – 79.

⁷⁸ Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, 362.

% Crnogoraca, 5,31 % Makedonaca, 3,17 % Hrvata, 0,93 % Slovenaca i 0,82 % Muslimana.⁷⁹ To između ostalog govori kako su 162.000 srpskih i 40.000 crnogorskih kolonista bitno pridonijeli da bi se i po nacionalnom sastavu opravdalo uklapanje Vojvodine u sastav Srbije.

Kolonisti nisu promijenili samo etničku sliku područja u koje su došli,⁸⁰ nego su donijeli i svoju kulturu i običaje, uz to, trebao je dugi niz godina da bi se razina poljoprivredne proizvodnje vratila na veličine koje su karakterizirale folksdojčerska imanja.⁸¹ Za našu stvarnost bitno je saznanje što je bivša Jugoslavija izgubila protjerivanjem Nijemaca, ne samo u materijalnom smislu.⁸²

Slojevitost problema njemačkog stanovništva na prostorima bivše Jugoslavije, a pogotovo njihova "nestanka" na kraju drugog svjetskog rata nameće potpuno drugačiji pristup, za razliku od doskora uobičajenog pristupa temi.

Sudbinu jugoslavenskih Nijemaca, stoga, treba analizirati u cijelosti, ne zaboravljajući kako i kada je ta narodnosna skupina uopće došla na prostore kasnije jugoslavenske države, kako se politički i kulturno organizirala, kolika je njezina brojnost uoči izbijanja drugog svjetskog rata, kakva je i kolika njezina uloga i odgovornost u ratu, kako je teklo iseljavanje većine pripadnika te skupine i na čije poticaje, koliko ih je stradalo u jugoslavenskim logorima, na temelju kojih im je odluka trajno oduzeto vlasništvo nad nekretninama, te na koji način, nakon svega što se u poraću dogodilo, onih nekoliko tisuća, koji se i danas tako izjašnjavaju, traže svoj identitet. Što se, zapravo, kroz povijest događalo s ovom populacijom? Pred historiografijom je niz otvorenih pitanja.

⁷⁹ Gaččša, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948, 347. Osim Gaččše, malo je što učinjeno u istraživanju nacionalne strukture kolonista koji se naseljavaju na imanjima Nijemaca. Trebalo bi ta istraživanja potaknuti. Opširnije: Geiger - Jurković, Što se dogodilo s Folksdojčerima?, 103 – 106.

⁸⁰ O tome vidi: B. Bukurov, Poreklo stanovništva Vojvodine, Novi Sad 1957; R. Petrović, Migracije u Jugoslaviji: Etnički aspekt, Beograd 1987; S. Žuljić, Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Zagreb 1989; A. Bognar, Razvoj etničke strukture Hrvatske Baranje, u: Političko-geografska i demografska pitanja, Zagreb 1991, 293 – 315; S. Šterc, Promjene nacionalnog sastava stanovništva istočne Slavonije i zapadnog Srijema i Bačke, nakon 1921. godine, u: Kolo, br. 5 – 6, Zagreb 1991, 129 – 158; Z. Stiperski, Kretanje Nijemaca u istočnoj Hrvatskoj, Bačkoj i Srijemu, u: Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka, Zbornik, Zagreb 1993, 143 – 148; Geiger - Jurković, Što se dogodilo s Folksdojčerima? 106 – 107.

⁸¹ Najeminentniji poratni ekonomisti složili su se da je agrarna reforma izmijenila agrarnu strukturu Jugoslavije, da je negdje jače, a negdje slabije utjecala na osrednjačenje sela. Obistinile su se i pretpostavke Milana Grola, koji je upozoravao da se kolonisti neće snaći na napuštenoj zemlji Nijemaca. Vidi: A. Petković, Političke borbe za novu Jugoslaviju. Od Drugoga AVNOJ-a do prvog Ustava, Beograd 1988, 215.

⁸² O tome, napose govore L. Egger, op. cit., Egger upozorava ne samo na vrijednost njemačke (folksdojčerske) imovine i bogatstva u bivšoj Jugoslaviji, nego govori i o značenju koje su Nijemci naseljeni na tim prostorima imali kao gospodarski činilac u različitim granama gospodarskog života.

Zusammenfassung

DIE SITUATION DER DEUTSCHEN MINDERHEIT IM EHEMALIGEN
JUGOSLAWIEN (UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG
DER SITUATION NECH DEM II. WELTKRIEG)

Vladimir Geiger

Die Arbeit bringt die wichtigsten und grundlegenden Angaben über die Anwesenheit von Deutschen im europäischen Südosten. Der Autor beschäftigt sich ausführlich mit der Geschichte und dem Schicksal der Deutschen im Raum des ehemaligen Jugoslawien, und zwar seit der Zeit der Besiedlung (im 18. und 19. Jh.), bis zu deren Exodus bei Ende des Zweiten Weltkriegs und danach.

Indem er geschichtliche, politische, kulturologische, sprachliche und andere Voraussetzungen berücksichtigt, ist das Ziel dieser Arbeit in erster Linie die Darstellung der Ursachen, Art und des Zeitpunktes der Ansiedlung der Deutschen im Raum des späteren jugoslawischen Staates und wie sich die Deutschen kulturell und politisch organisierten, wie groß ihre Zahl war, ihre wirtschaftliche Macht, Art und Größe, sowie Verantwortung im Zweiten Weltkrieg, wie die Aussiedlung der Mehrheit der Angehörigen dieser Volksgruppe aussah und auf wessen Anregung sie vonstatten ging, und schließlich, wieviele in den jugoslawischen Lagern nach dem Krieg umkamen.

Der Exodus der jugoslawischen Deutschen übertrifft nach Umfang und Folgen alles, was sich mit ihnen im Laufe der neueren Geschichte im Raum des ehemaligen Jugoslawien ereignet hatte. Der Autor versucht zu erklären, warum die deutsche Minderheit so grob amputiert wurde, und er bietet einen anderen Zugang zu diesem Thema als den bisher üblichen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XLVI (1)

1993.

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb

Ivan KAMPUŠ, Zagreb

Tomislav RAUKAR, Zagreb

Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

TAJNIK REDAKCIJE

Ivica PRLENDER

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet

Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja iznosi 60 kuna

Izdanje časopisa sufinancira

Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Pergošićeva 8 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, svibanj 1994.